

Van Hollandse wereldbeking tot mondiale verbondenheid

Van Hollandse wereldbeking tot mondiale verbondenheid

Het verhaal van de Graal 1921-heden

MARJET DERKS

Hilversum
Verloren
2016

Omslag: op de voorkant een schilderij van Hermine Standenmeijer.

Alle foto's op het omslag en in het boek zijn afkomstig uit het archief van de Graalbeweging Nederland of uit de collectie van het Katholiek Leven in Nederland (KLBN). Beide bevinden zich in het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen.

ISBN 978-90-8704-607-1

© 2016 Marjet Derks & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding	9
Context: religieus antwoord op cultuurcrisis	10
Hartstochtelijke proselietenmaker	12
Een leger van sterke vrouwen	14
Opzet van dit boek	16
I Vrouwen van Nazareth en wereldbeking 1921-1940	18
1 Een moeizaam begin	18
<i>Kruisvaarders van onze tijd</i>	18
<i>Begin in huize Overvoorde</i>	19
2 De eerstelingen	21
<i>Vorming van een Nazarethcultuur</i>	21
<i>Lijdensspiritualiteit</i>	23
<i>Werkzaamheden op Overvoorde</i>	24
3 Doorstart	26
<i>De Sabijnse maagdenroof</i>	26
<i>Studentes in de fabriek</i>	29
<i>Kerstening via een vrouwenuniversiteit op Java</i>	32
4 Begin van de Graalbeweging	35
<i>Een nieuwe opdracht</i>	35
<i>Niet dwingen, maar overtuigen</i>	38
<i>Modern denken</i>	39
<i>Voor en door vrouwen</i>	40
<i>Het appèl van de Graal</i>	42
5 De Graalcultuur	45
<i>Een eigen symbolisch universum</i>	45
<i>Religieuze fierheid</i>	47
<i>De vrouw naast het machtige mannenspoor</i>	51
6 Nieuwe wending	55
<i>Weerstand</i>	55
<i>Internationaal succes en Vaticaanse ongenoegen</i>	56
<i>Nieuwe programma's</i>	60

<i>Opleiding voor dienstboden</i>	61
<i>Verdere internationalisering</i>	64
II De oorlog: diaspora en nieuw begin 1940-1945	65
1 De eerste oorlogsjaren	65
<i>Inleiding</i>	65
<i>Vrouwen van Nazareth en de Graal rond mei 1940</i>	65
<i>De meidagen</i>	67
<i>Aanpassing</i>	68
<i>Liturgie en lijden in oorlogstijd</i>	70
<i>Nazareth en Bethanië</i>	72
<i>Moderne heiligen</i>	73
2 Oorlog aan den lijve	74
<i>Confiscaties</i>	74
<i>Diaspora</i>	75
<i>Een groep met heldinnengeest</i>	78
3 Een nieuwe oriëntatie tijdens de oorlog	80
<i>De casus Antoniushove</i>	80
<i>Een concentratie van Vrouwen van Nazareth</i>	83
4 Na de bevrijding	86
<i>Weer even monter, fris en jeugdig?</i>	86
<i>Erfgoed van de oorlog</i>	87
III Nieuwe wegen 1945-1980	90
1 What's in a name?	90
<i>Graal, Grail of Nazareth?</i>	90
<i>Kernleden</i>	93
2 Opbouwen	94
<i>Wereldbekering in nieuwe gedaante</i>	94
<i>De meisjesgidsen</i>	95
3 Het gezicht van de gezinshulp	100
<i>Hulpcolonnes en repatriantenzorg</i>	100
<i>Opleiding tot gezinsverzorgsters</i>	105
<i>Van Eeghenstraat 96</i>	110
4 Verpleeg- en kraamopleiding: Vronestein en Bethlehem	114
<i>Bezieling van de verpleging</i>	114
<i>Vronestein als brede cursusplaats</i>	120
<i>Opleiding voor vroedvrouwen</i>	122
5 Huize Driekoningen, Wassenaar	123
<i>Een gesubsidieerd dienstbodeninternaat</i>	123
<i>In Wassenaar staat een huis</i>	125

	<i>Van internaat naar vormingscentrum</i>	130
6	Nieuwe controverses tussen Bethanië en Nazareth	132
	<i>Samenwerking en vervreemding</i>	132
IV	Van Hogere Missieschool tot Internationaal Vormingscentrum 1947-1970	137
1	Missionaire context	137
	<i>Oude papieren</i>	137
2	Aanloop naar de missieschool	138
	<i>Lekenmissie in stroomversnelling</i>	138
3	De Hogere Missieschool	142
	<i>Van Vogelenzang naar Ubbergen</i>	142
	<i>De Missieschool in de praktijk</i>	147
	<i>Internationalisering van 't Huis Ubbergen</i>	150
4	Van missieschool naar missionaire vorming	154
	<i>Christelijke vorming van de jonge vrouw buiten Europa</i>	154
	<i>Veranderingen in de wereld van (leken)vrouwen en missie</i>	157
5	Vormingscentrum in Ubbergen	161
	<i>De grote problemen van onze (postkoloniale) tijd</i>	161
	<i>Einde van de katholieke missie</i>	164
	<i>Afloop van het missiewerk</i>	166
V	Spiritualiteit en identiteit 1945-1960	170
1	De Graalspiritualiteit na de oorlog	170
	<i>Naoorlogse restauratie van Van Ginnekens hang naar opoffering</i>	170
	<i>Alleen wat kost is kostbaar</i>	171
2	Een nieuwe visie op geloof en liturgie	174
	<i>De Tiltenberg: het kloppend hart van de Graalbeweging</i>	174
	<i>Geloofsvernieuwing</i>	179
	<i>Liturgievernieuwing</i>	182
3	Vernieuwingen in de vrouwen- en lekenbeweging	183
	<i>Wat is de Graal als lekenbeweging?</i>	183
	<i>Internationale aandacht voor de leek</i>	184
	<i>Wat is de Graal als vrouwenbeweging?</i>	185
4	Vroege herbronning	187
	<i>De theologencommissie</i>	187
	<i>Van Ginneken bij de tijd gebracht</i>	189
	<i>'De vrouw' en de wereldbekering anno 1958</i>	191
	<i>Vrouw in de moderne wereld</i>	194
	<i>Raadpleging van de leden</i>	195
	<i>Voorafspiegeling van het Tweede Vaticaans Concilie</i>	197

VI Een nieuwe tijd 1960-1980	198
1 De Graal en het Tweede Vaticaans Concilie	198
<i>Afstand nemen van het verleden</i>	198
<i>De grote Graalenquête (1964) over het kruis en de boetedoeningen</i>	198
<i>Blinde vlekken in het Graalverleden</i>	201
2 Kentering in 1965 en verder	202
<i>Aggiornamento</i>	202
<i>Nederland en de rest van de Graal</i>	205
<i>Evaluatie van het experiment</i>	209
3 Nieuwe inspiraties	212
<i>Leek met de leken</i>	212
<i>Nieuwe vrouwenbewustwording</i>	213
<i>De Graal aan de wieg van de feministische theologie</i>	216
<i>Zenboeddhisme op de Tiltenberg</i>	218
VII Op het breukvlak van de 21e eeuw, 1980-2016 (door Ine van Emmerik)	223
1 Pluriforme spirituele vernieuwing	223
2 De Tiltenberg	225
3 Een nieuw huis	225
Conclusies	227
1 Onverschrokken door crises heen	228
2 Verschillende rangorden	228
3 Positie in de kerk	229
4 Internationale verrijking	231
Noten	232
Geraadpleegd materiaal	246
Woord van dank	251

Inleiding

We are an international movement and community of women of different cultures, social backgrounds and generations. We trust in the Spirit of God, Mystery and Source of Life. We are called to create a sustainable world, transforming our planet into a place of peace and justice. We acknowledge that we are part of the whole of creation, striving to live simply and to nurture a culture of care for all the earth. We are determined to look for signs of hope in a complex world. We are strengthened by the compassionate energy and creative action of women.¹

Deze tekst staat op de website van de internationale Graal en drukt de hedendaagse visie van deze vrouwenbeweging uit. De groep presenteert zich als een spirituele, sociale en culturele beweging, gegrondvest in het christelijk geloof, die in verschillende culturele contexten probeert om gerechtigheid en vrede te bewerken en de mogelijkheden van vrouwen wil helpen te verwerklijken. De Graal is anno 2016 aanwezig in achttien landen en door de Verenigde Naties erkend als een non-gouvernementele organisatie, met een speciale consultatieve status inzake vrouwen in de Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties.

De Nederlandse Graal – die de oorspronkelijke en eerste tak van deze beweging vormt – werd in 1921 opgericht als de Vrouwen van Nazareth, een lekengezelschap van katholieke vrouwen. Aan dat begin wordt op de website gerefereerd als het zoeken van zinvolle wegen om de eigen ‘spiritualiteit-in-actie’ uit te drukken. In de jaren twintig van de vorige eeuw was dat iets heel nieuws. Wat vrouwen en religie betrof lag toen in de kerk sterk de nadruk op de *contemplatieve* spiritualiteitsbeleving, bij voorkeur in een kloosterlijk slot, het liefst achter dikke tralies of weggedoken in een alles verhullend habijt met kap. De Vrouwen van Nazareth daarentegen zagen een taak midden in de wereld. Ze presenteerden zich daar als ‘gewone’ vrouwen, uiterlijk in niets te onderscheiden van andere vrouwen, maar wel met een buitengewone taak.

De hedendaagse Nederlandse Graalbeweging typeert zichzelf op haar website ook als een gemeenschap waarin een levendige verkenning plaatsvindt van de feministische theologie, het christendom en het zenboeddhisme. Beelden en woorden verwijzen naar vrouwelijke solidariteit, zelfbewustzijn en -ontplooiing, en autonomie van vrouwen overal ter wereld.²

Deze kenmerken, die getuigen van mondiale uitwisseling en verbondenheid, staan echter haaks op wat de Vrouwen van Nazareth van het eerste uur typerend over

zichzelf vonden en hoe zij zichzelf karakteriseerden. Zij streefden vanuit Nederland de wereldbeking na, het zoveel mogelijk mensen terugbrengen naar de katholieke moederkerk, en zagen dat als het hoge doel waartoe God zelf hen geroepen had. Hun religieuze leefwereld stond in het teken van bekering, zelfopoffering, boete, lijden, onderworpenheid en gehoorzaamheid.

Religieus radicalisme en bekeringsijver zijn in de 21^e eeuw in de meeste landen buitengewoon suspect geworden. Ook een alles opofferende houding om dat doel te bereiken is tegenwoordig voor velen eerder een anomalie dan een deugd. Datgene wat ooit werd beschouwd als toppunt van religieuze deugdzaamheid en spirituele excellentie wordt zowel binnen als buiten de religieuze wereld opgevat als ongewenst of zelfs ongezond.³ Dit boek probeert te doorgronden hoe deze twee zo uiteenlopende polen, bekeringsijver en mondiale verbondenheid, toch hun fundament hebben in eenzelfde geschiedenis.

Context: religieus antwoord op cultuurcrisis

De oorspronkelijke doelstelling van de Vrouwen van Nazareth valt te verklaren vanuit de achtergrond van een cultuurpessimisme dat nogal wat intellectuelen en kunstenaars na de catastrofale Eerste Wereldoorlog overviel, niet alleen in Nederland maar in heel West-Europa. Op zoek naar een nieuw Europa probeerden ze de humanitaire, materiële en morele gevolgen van de oorlog, maar ook van de moderniteit met haar industrialisatie, rationalisme en massaliteit, te duiden. Hun diagnose was dat het probleem lag in de westerse beschaving zelf die vervreemd was geraakt van haar traditie en tegen haar morele grenzen was opgelopen. Sommigen, zoals de Duitse filosoof en cultuurhistoricus Oswald Spengler, de Britse historicus Arnold Toynbee, de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset en ook de Nederlandse cultuurhistoricus Johan Huizinga schreven cultuurkritische studies waarin ze de ‘ondergang van het avondland’ of de ‘opstand der horden’ gebruikten als metaforen voor een ten onder gaande westerse cultuur. Huizinga – die zichzelf nog wel als ‘optimist’ omschreef – zou medio jaren dertig constateren dat het woord ‘vooruitgang’ met enorme snelheid uit het taalgebruik verdwenen was.⁴

Anderen zagen de effecten van moderniteit en wereldoorlog vooral als kenmerken van iets dat ten diepste een religieuze crisis was. Die noodsituatie kon in hun ogen ook alleen religieus opgelost worden. Overal in Europa, met name in Frankrijk en België, ontstonden ideeën en voorstellingen over een godsdienstige revitalisering, een religieus-culturele herleving als antwoord op het ontstane morele vacuüm en het verlies van wortels. ‘Jazz Age Catholicism’ noemt de Amerikaanse historicus Stephen Schloesser deze stroming, die probeerde de moderne tijd te verenigen met (veelal geromantiseerde) religieuze tradities. Kunstenaars, schrijvers en intellectuelen – vaak ook katholieke bekeerlingen zoals Léon Bloy, het echtpaar Jacques en Raïssa Mari-

tain en in een vroeger stadium ook de auteur Joris-Karl Huysmans⁵ – spiegelden zich aan religieuze hoogtijdagen, zoals het vroege christendom of de Middeleeuwen. Ze ontwikkelden een navenante hang naar mystiek, dweepten met liturgie, devoties en boetpraktijken en hun ideeën circuleerden in internationale netwerken.⁶

Ook een Nederlandse elite van schrijvers, schilders, architecten, politici en wetenschappers werd door deze sentimenten geraakt. Daaronder waren schrijvers als Frederik van Eeden en Pieter van der Meer de Walcheren, van wie de laatste rechtstreeks onder invloed van Franse bekeerlingen stond, en schilders als Jan Toorop en Jan Verkade.⁷ Maar ook jonge katholieke studenten en kunstenaars streefden naar een vuriger katholicisme, een religie van ‘de daad’, die het in hun ogen veel te lauwe en burgerlijke verzuilingskatholicisme moest doorbreken wilde het echt ertoe kunnen doen in de moderne cultuur. Daartoe behoorden mannen als Anton van Duinkerken, Jan Engelsman en Albert Kuyle die zich organiseerden rond tijdschriften als *Roeping* en *De Gemeenschap*. Daarin riepen ze op tot religieuze diepgang en verwezen steevast naar het enthousiasme en de strijdvaardigheid van het middeleeuwse katholicisme – overigens zonder zich af te keren van de moderne cultuur, want daarin waren ze óók sterk geworteld. Zij streefden naar een bezieling van het moderne door radicaal-katholieke inzet. ‘Retro-modern’ heb ik dit in een ander verband wel genoemd.⁸

Een derde groep die tot deze katholieke revitaliseringsstroming hoorde bestond uit mannen die de weg van het georganiseerde bekeringswerk kozen. Werd eerder vooral voor de bekering *gebeden*, rond de Eerste Wereldoorlog werd er systematischer actie ondernomen om de voorzienigheid op dit gebied een handje te helpen. Kloosterorden zoals de dominicanen en jezuiten begonnen met het geregeld geven van cursussen en voordrachten voor niet-katholieken (‘andersdenkenden’). Tegelijkertijd ondernamen allerlei geestelijken en leken losse initiatieven. Daaronder waren literator en kunsthistoricus Gerard Brom (ook wel de ‘katholieke Huizinga’ genoemd), de Bredase priester Frans Frencken en de jezuïet Jacques van Ginneken. Zij ontptopten zich als ware ‘herauten van de katholieke herleving’ die wilden bijdragen tot het herstel van godsdienst en traditie.⁹

In 1918 staken zij de koppen bij elkaar om tot meer afstemming in de vele bekeringsinitiatieven te komen, teneinde die sterker te maken en meer te laten samenvallen. In 1919 werd het Comité tot Bekeering van Nederland opgericht, waarbij zowel geestelijken als leken zich aansloten. Het comité zou vijf jaar bestaan en tal van acties initiëren, variërend van de uitgave van brochures tot lezingen, cursussen en excursies voor mensen die belangstelling hadden voor het katholicisme. Net zoals de eerdergenoemde groeperingen bestond ook deze organisatie uit louter mannen. In de hele georganiseerde bekeringsactie verrichtten vrouwen enkel soms wat ondersteunend werk. Toch ging dat door toedoen van een van de leden van het comité veranderen. Van Ginneken zag juist in vrouwen de ideale bekeerders.

Hartstochtelijke proselietenmaker

Jacques van Ginneken (1877-1945) was zelf door de vroege dood van zijn vader, een brouwer uit Oudenbosch, opgegroeid in een vrouwengezin met een sterke en ondernemende moeder.¹⁰ Op het St. Willibrord College in Katwijk aan de Rijn maakte hij kennis met de jezuïetenorde, waarbij hij in 1895 zou intreden. Op last van zijn provinciaal studeerde hij Nederlands in Leiden en promoveerde daar in 1907. Vooral de socio- en psycholinguïstiek en de praktische toepassingen van de psychologie hadden zijn grote belangstelling. Na zijn priesterwijding in 1910 werkte hij eerst enkele jaren als leraar Nederlands aan het jezuïtische Canisiuscollege in Nijmegen. Vanaf 1915 werd hij docent geschiedenis van de filosofie en pedagogie aan de filosofie-opleiding van de orde te Oudenbosch, tot hij in 1923 aan de toen opgerichte Katholieke Universiteit in Nijmegen werd benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, de vergelijkende Indogermaanse taalwetenschap en het Sanskriet. Al snel bouwde hij een groot netwerk op en verkreeg in de loop der jaren ook internationaal prestige als taalkundige.

Behalve als wetenschapper genoot Van Ginneken ook bekendheid als fervent katholiek die er in eerste instantie naar streefde om de culturele achterstand van katholieken ongedaan te maken. Zijn studie aan de niet-katholieke universiteit van Leiden en het feit dat de Amsterdamse Gemeentelijke Universiteit hem in 1921 passeerde als hoogleraar droegen daartoe zeker bij. Maar het ging Van Ginneken om meer en vooral ook om iets groters. Zijn grote redenaarstalent en opvallende persoonlijkheid zette hij bij voorkeur in om anderen te overtuigen van de kracht en de noodzaak van een vurig beleden katholicisme en daarin was hij bijkans onstuitbaar. Om die reden werd Van Ginneken in niet-katholieke kring argwanend bekeken. Een protestantse auteur noemde hem eens de 'meest hartstochtelijke proselietenmaker' van Nederland.¹¹ Een ander typeerde zijn religieuze expansiedrift als een typisch voorbeeld van de 'verroomsing van ons volk op Loyolamanier'.¹² Veel katholieken daarentegen prezen hem om zijn veelomvattende werk en grote inzet voor het geloof.¹³

Ook Van Ginneken zag de bovengenoemde cultuurcrisis vooral als een religieuze crisis en om die reden zocht hij ook de oplossing ervoor in de religie. Een terugkeer naar God en de katholieke kerk zou het antwoord zijn op de ontstane problemen, of die nu van politieke, sociale of economische aard waren. Daartoe moest volgens hem daadwerkelijk actie worden ondernomen. 'Ik had geen rust om achter mijn schrijftafel letters te ziften, terwijl de zielen om me heen wegvielen', zei hij tijdens een lezing in februari 1923 voor een katholieke kring in Rotterdam.¹⁴ Hij kwam in beweging, eerst door overal in den lande lezingen voor niet-katholieken te gaan geven en vervolgens door het Comité tot Bekeering van Nederland op te richten. Maar genoeg was dat niet voor hem.

In 1921 publiceerde Van Ginneken een geruchtmakend artikel in het bekende tijdschrift *Studiën*, dat aansluitend ook als aparte brochure werd uitgegeven door het

Taalkundige en bekeringsactivist Jacques van Ginneken SJ (1877-1945), stichter van de Vrouwen van Nazareth.

Geert Grote Genootschap en met tienduizenden exemplaren verspreid. Het droeg als titel *Kruisvaarders van onzen tijd*. Hij zette daarin zijn visioenen van een wereldbekering uiteen, een ideaal waarin Nederland het voortouw diende te nemen:

Nederland, het in den oorlog gespaarde land, moet een levée en masse van stormtroepen opbrengen, niet voor de bajonetten en handgranaten, maar als hemelbrood voor naar hooger leven hunkerende menschenzielen.¹⁵

Deze stormtroepen konden in de ogen van Van Ginneken alleen leken zijn, geen religieuzen. Die visie stond haaks op het gangbare kerkelijk recht. Dat kende en erkende alleen congregaties, waaraan religieus en sociaal geïnspireerde vrouwen en mannen zich voor het leven verbonden. Die vervulden hun taken op scholen, in ziekenhuizen of andere zorginstellingen of in de missie in een kloosterlijk verband. Maar in de zienswijze van Van Ginneken hadden niet religieuzen maar leken de toekomst. In kloosters overheersten de regels en dat maakte ze star. Bovendien riepen religieuzen behalve respect ook weerstand op. Dat gebeurde in Nederland maar zeker ook in Nederlands-Indië, een land waar juist een heel groot bekeringswerk te verrichten was. Een lekenbeweging had daarom volgens hem meer kans van slagen, zeker in de mo-

derne tijd. Die vroeg om moderne middelen wilde men van het geloof afgedwaalde mensen kunnen bereiken.¹⁶

Een leger van sterke vrouwen

Van Ginneken wilde niet alleen leken voor het bekeringswerk, bij voorkeur moesten die ook vrouw zijn. Hij meende dat vrouwen ‘van nature’ veel religieuzer waren dan mannen. Niet alleen speelden ze een cruciale rol in het doorgeven van het geloof aan hun kinderen, maar ook hadden vrouwen in zijn ogen specifieke talenten die hen meer dan mannen geschikt maakten voor het grote bekeringswerk: ze waren opofferingsgezind, bezaten meer doorzettingsvermogen en vasthoudendheid, en waren bereid zich helemaal te geven voor een groot ideaal. Daarbij konden ze veel lijden verdragen. Volgens Van Ginneken hadden vrouwen aanleg voor fanatisme, het heroïsche en mythische. Ze waren ‘geboren extremistes’ en precies dat was nodig in de wereldbeking, die om volhardende strijd vroeg.¹⁷

Terugkijkend naar oudere tijden van vitaal christendom – de eeuwen van het vroege christendom en de Middeleeuwen – zag hij tal van vrouwen die fier voor de katholieke zaak hadden gestaan, martelaressen die hadden geleden en gestreden, vaak met de dood tot gevolg. Hij betitelde deze tijden als ‘feminiene perioden’. Extreme tijden vroegen om radicale inzet, dat gold ook voor de periode na de Eerste Wereldoorlog, die volgens Van Ginneken een spiegel was van de wordingsjaren van het christendom. Die moderne tijd betitelde Van Ginneken als een masculiene periode vanwege de overheersing van techniek, rationaliteit en steeds groter wordende secularisering. Door hun religieus fanatisme zouden vrouwen die tijdgeest kunnen doen kantelen en er weer een feminiene (lees: godsdienstige) periode van kunnen maken.

Vanuit deze overtuiging richtte Van Ginneken kort na de Eerste Wereldoorlog twee vrouwengezelschappen op ten behoeve van het bekeringswerk. Officieel heetten ze beide ‘een godsdienstige vereniging van r.k. ongetrouwde in de wereld werkende vrouwen’. Het specifieke doel was om, als onderdeel van een ‘trojka’ van katholieke bekeringsorganisaties, gezamenlijk de beking van Nederland op zich te nemen. De Vrouwen van Bethanië, opgericht in 1919, zouden de eerste kiemen zaaien. Zij moesten zich richten op de grote stadsjeugd en alles doen om het ‘heidenkind’ tot het geloof te brengen. Samen met hun mannelijke evenknie, de Kruisvaarders van Sint Jan (een derde, maar veel kleiner en minder actief bekeringsgezelschap van jonge mannen), zouden de Vrouwen van Nazareth de eenmaal gedoopte kinderen na hun lagere schooltijd verder opvangen. Want nieuw verworven geloof was wankel en moest begeleid worden, zo was de onderliggende gedachte. Ook ging het erom nieuwe bekingen op te wekken onder de werkende jeugd, die voor het geloof verloren dreigde te gaan. Behalve Nederland wachtte ook de rest van de wereld: overal zouden de Vrouwen van Nazareth naartoe trekken en alles doen ‘waarvoor vrouwelijke talenten